UNIVERSITY OF AMSTERDAM

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Migrantenstromen en economische ontwikkeling in vroegmoderne steden. Nieuwe burgers in Amsterdam en Antwerpen, 1541-1655

Lesger, C.M.

Publication date
2006

Published in
Stadsgeschiedenis

Link to publication

Citation for published version (APA):
Lesger, C. M. (2006). Migrantenstromen en economische ontwikkeling in vroegmoderne steden. Nieuwe burgers in Amsterdam en Antwerpen, 1541-1655. *Stadsgeschiedenis*, *1*, 97-121.

General rights
It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations
If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: https://uba.uva.nl/en/contact, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (https://dare.uva.nl)

Download date:11 Sept 2026

Clé Lesger

Migrantenstromen en economische ontwikkeling in vroegmoderne steden

Nieuwe burgers in Antwerpen en Amsterdam, 1541-1655*

In de vroegmoderne tijd vertaalde het economische wel en wee van stedelijke samenlevingen zich vrijwel direct in de bevolkingsomvang. Migratie speelde bij deze aanpassingen aan de economische situatie een grote rol. Zo trok uitbreiding van de economische activiteiten en een grote vraag naar arbeidskrachten migranten naar de stad en weerhield het potentiële emigranten ervan de stad te verlaten. Omgekeerd slonk de migrantenstroom in tijden van economische achteruitgang en gebrek aan werk. Er kon dan zelfs een omvangrijk vertrekoverschot ontstaan. In combinatie met de doorgaans hoge tot zeer hoge sterftecijfers leidde dit migratiegedrag tot sterk variërende bevolkingscijfers. Enkele van de meest spectaculaire voorbeelden van stedelijke achteruitgang en groei vinden we in de Nederlanden. Antwerpen, met ongeveer 100.000 inwoners in 1580 een van de zeer grote steden van Europa, verloor in een luttel aantal jaren meer dan de helft van de bevolking en telde in 1589 nog maar 42.000 inwoners.[1] Amsterdam daarentegen, in het midden van de zestiende eeuw nog een betrekkelijk kleine stad, zag het inwonertal stijgen van zo'n 25.000 tot 30.000 inwoners in 1578, via ruim 100.000 inwoners in 1622 naar 160.000 tot 175.000 inwoners in het midden van de zeventiende eeuw.[2] Ten noorden van de Alpen hadden toen alleen Parijs en Londen een grotere bevolkingsomvang.

In deze bijdrage wil ik aandacht vragen voor de herkomst en samenstelling van migrantenstromen naar vroegmoderne steden in perioden van grote economische en demografische verandering. Voor wat de herkomst betreft, ben ik geïnteresseerd in eventuele verschuivingen in de recruteringsgebieden van nieuwkomers. Onderzoek van Thoen en van Müller-Herrenschwand naar Brugge lijkt er op te wijzen dat de economische stagnatie en achteruitgang na het midden van de vijftiende eeuw daar niet leidde tot dramatische verschuivingen in het recruteringspatroon van nieuwe burgers, maar wel tot inkrimping van het aandeel van migranten van buiten Vlaanderen.[3] Dat sluit nauw aan bij

* Ik dank Marco van Leeuwen, Leo Lucassen, Leo Noordegraaf en twee anonieme referenten voor hun commentaar op eerdere versies van deze tekst. Verder ben ik dank verschuldigd aan Peter Mekenkamp van de afdeling Geodesie aan de Universiteit Utrecht, voor het beschikbaar stellen van een rekenmodel waarmee de afstanden tussen herkomstplaatsen en bestemmingen konden worden vastgesteld en aan Harm Nijboer voor zijn hulp bij het coderen en bewerken van de plaatsnamen die in de burgerboeken worden vermeld.

1 H. van der Wee en J. Materné, 'De Antwerpse wereldmarkt tijdens de 16de en 17de eeuw', in: J. van der Stock (red.), *Antwerpen. Verhaal van een metropool 16de-17de eeuw* (Gent 1993) 19-31, 21.

2 H. Nusteling, *Welvaart en werkgelegenheid in Amsterdam 1540-1860. Een relaas over demografie, economie en sociale politiek van een wereldstad* (Amsterdam 1985), bijlage 1.1.

3 E. Thoen, 'Immigration to Bruges during the late Middle Ages', in: S. Cavaciocchi (red.), *Le Migrazioni in Europa secc.* XIII-XVIII., Serie II – Atti delle 'Settimane di Studi' e altri Convegni, 25 (Prato 1994) 335-353, in het bijzonder tabel 3; K. Müller-Herrenschwand, 'Brugges Bevölkerung und Wirtschaft zwischen 1282 und 1492 im Spiegel der Einbürgerungsquellen', in: R.C. Schwinges (red.), *Neubürger im späten Mittelalter. Migration und Austausch in der Städtelandschaft des alten Reiches (1250-1550)*, Zeitschrift für Historische Forschung, Beiheft 30 (Berlijn 2002) 479-505, tabel 2 en afbeelding 5.

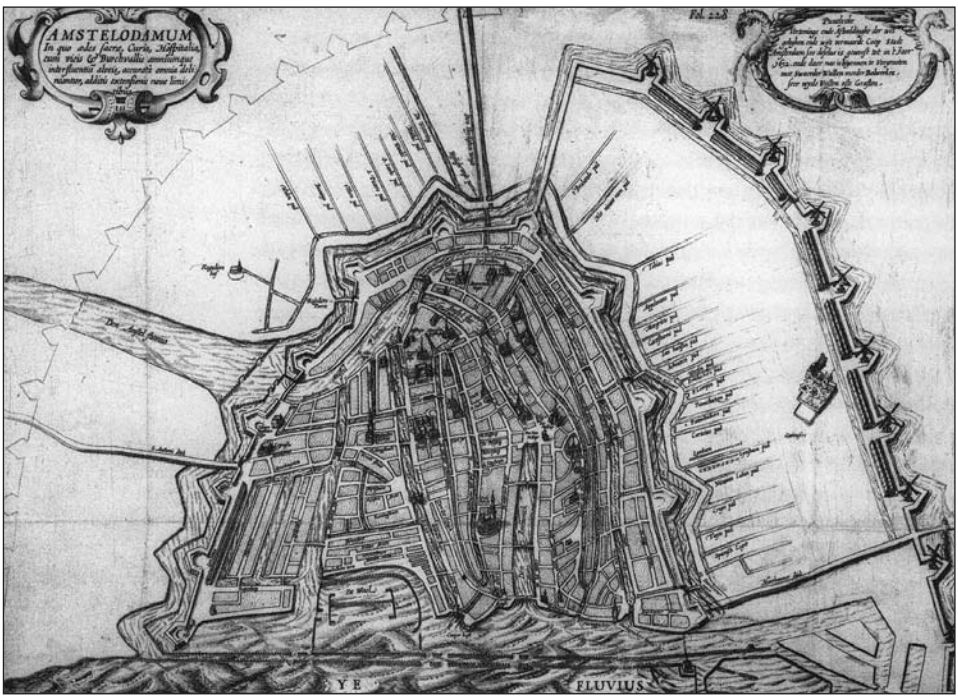

Afbeelding 1: Ontwerpplan voor nieuwe omwalling en stadsuitbreiding van Amsterdam. Uit: J.I. Pontanus, Historische beschrijvinghe der seer wijt beroemde coop-stadt Amsterdam (Amsterdam 1614).

de bevindingen van McIntosh in zijn onderzoek naar de herkomstgebieden van nieuwkomers in het Zuid-Duitse Schwäbisch Hall. Ook hij constateert een opmerkelijke stabiliteit in tijden van demografische stagnatie en achteruitgang, maar tegelijkertijd een inkrimping van het relatieve belang van langeafstandsmigratie.[4] Eerder al was door Verbeemen vastgesteld dat de sterke achteruitgang van de immigratie in Antwerpen in de decennia omstreeks 1600 weinig invloed had op de herkomst van nieuwkomers.[5]

In tijden van economische en demografische groei daarentegen, lijkt het stedelijk recruteringsgebied zich uit te breiden. Daarop wijst althans de inventarisatie van herkomstplaatsen in zeventiende-eeuwse Amsterdamse ondertrouwakten door Simon Hart en zijn medewerkers en tevens de door Van Dillen bestudeerde herkomstplaatsen van nieuwe burgers in Amsterdam aan het einde van de zestiende eeuw.[6] Tot op heden

4 T. McIntosh, *Urban decline in early modern Germany. Schwäbisch Hall and its region, 1650-1750*, The James Sprunt Studies in History and Political Science, 62 (Chapel Hill & Londen 1997), 170-179.

5 J. Verbeemen, 'Immigratie te Antwerpen', *Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving (lustrumuitgave De Brabantse stad)* (1965) 81-100, 90.

6 S. Hart, 'Geschrift en getal. Onderzoek naar de samenstelling van de bevolking van Amsterdam in de 17e en 18e eeuw, op grond van gegevens over migratie, huwelijk, beroep en alfabetisme', in: S. Hart (red.), *Geschrift en getal. Een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800* (Dordrecht 1976) 115-181, tabel 18 en J.G. van Dillen (red.), *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam*, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, 69 (Grote Serie), I, 1512-1611 (Den Haag 1929), tabellen IV en V.

ontbreekt echter een systematische studie naar het effect van groei en achteruitgang op de herkomst van migranten in vroegmoderne steden. De tegengestelde ontwikkeling in Antwerpen en Amsterdam in de periode van het midden van de zestiende tot het midden van de zeventiende eeuw maakt deze steden zeer geschikt voor een dergelijk onderzoek. Bovendien waren Antwerpen en Amsterdam in hun hoogtijdagen zeer grote steden met een vergelijkbare economische functie in dezelfde macro-regio: de Nederlanden. Dat beperkt het aantal variabelen en maakt de vergelijking scherper.

Naast de herkomstgebieden zal ik aandacht besteden aan de wijze waarop de economische en demografische ontwikkeling van genoemde steden tot uitdrukking kwam in de beroepssamenstelling en de daarmee verbonden sociale opbouw van de migrantenstroom. Vooral dat laatste is van belang. Wat gebeurde er met de sociale samenstelling van de migrantenstroom in de jaren dat de Antwerpse bevolking in omvang sterk inkromp en die in Amsterdam spectaculair toenam? Evenals in het recente proefschrift van Kuijpers zal hier worden geconstateerd dat in Amsterdam de absolute en relatieve omvang van de lage sociale klassen toenam.[7] De vraag of dat een goede of slechte zaak was, is bij de huidige stand van onderzoek niet eenvoudig te beantwoorden en ten dele ook een kwestie van perspectief. Niettemin lijkt het me van belang de discussie over deze problematiek op gang te brengen en daarom zal er in het onderstaande ook aandacht aan worden besteed.

In deze studie wordt betoogd dat de Nederlandse Opstand een belangrijke verklaring vormt van de sterk contrasterende ontwikkelingen in Antwerpen en Amsterdam. Het was daarom zaak het onderzoek een aanvang te laten nemen in de jaren voor de Opstand. Als bron komen dan alleen nog de inschrijvingen van nieuwe burgers in aanmerking.[8] Die bron kent enkele beperkingen. De belangrijkste is dat burgers slechts een deel van de stedelijke bevolking uitmaakten. Het burgerschap van een vroegmoderne stad was een duidelijk omschreven juridische status die aan de betrokkenen bijzondere waarborgen en rechten verleende. Zo stonden de burgers van een stad wanneer zij zich buiten de stadspoorten begaven onder speciale bescherming van de stedelijke overheid, hadden handeldrijvende burgers vrijstelling van bepaalde tollen, konden burgers gebruik maken van exclusieve vormen van sociale ondersteuning en hadden uitsluitend burgers toegang tot stedelijke ambten en tot de talrijke ambachten en neringen die in gildenverband waren georganiseerd.[9]

Kinderen van burgers konden doorgaans gratis het burgerschap en de bijbehorende voordelen verwerven, maar vreemdelingen dienden het burgerschap te kopen. In de praktijk betekent dit dat vooral de lagere sociale klassen sterk ondervertegenwoordigd zijn in de burgerregistratie. Daarnaast werden er vrijwel geen vrouwen opgetekend en ontbraken uiteraard ook de grote aantallen migranten die slechts tijdelijk in de stad verble-

7 E. Kuijpers, *Migrantenstad . Immigratie en sociale verhoudingen in 17e-eeuws Amsterdam* (Hilversum 2005).

8 In veel steden, waaronder Antwerpen en Amsterdam, sprak men overigens van poorters en niet van burgers. Zie voor een overzicht van de terminologie M. Boone, '"Cette frivole, dampnable et desraisonnable bourgeoisie": de vele gezichten van het laatmiddeleeuwse burgerbegrip in de Zuidelijke Nederlanden', in: J. Kloek en K. Tilmans (red.), *Burger* (Amsterdam 2002) 33-53, in het bijzonder 33-34.

9 Bondige inleidingen op burgerschap en burgerij in Antwerpen en Amsterdam bij C. Bruneel, 'Bijdrage van de poorterboeken tot de historische demografie. Kritische bedenkingen bij het voorbeeld van Antwerpen', *Driemaandelijks Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 44 (1990) 101-110 en E. Kuijpers en M. Prak, 'Burger, ingezetene, vreemdeling: burgerschap in Amsterdam in de 17e en 18e eeuw', in: Kloek en Tilmans (red.), *Burger*, 113-132. Zie voor kritische opmerkingen over de mogelijkheden en beperkingen van burgerregistratie in migratieonderzoek voornoemde auteurs en tevens de bijdragen van Marc Boone, Peter Stabel en Rainer Christoph Schwinges in Schwinges (red.), *Neubürger im späten Mittelalter.*

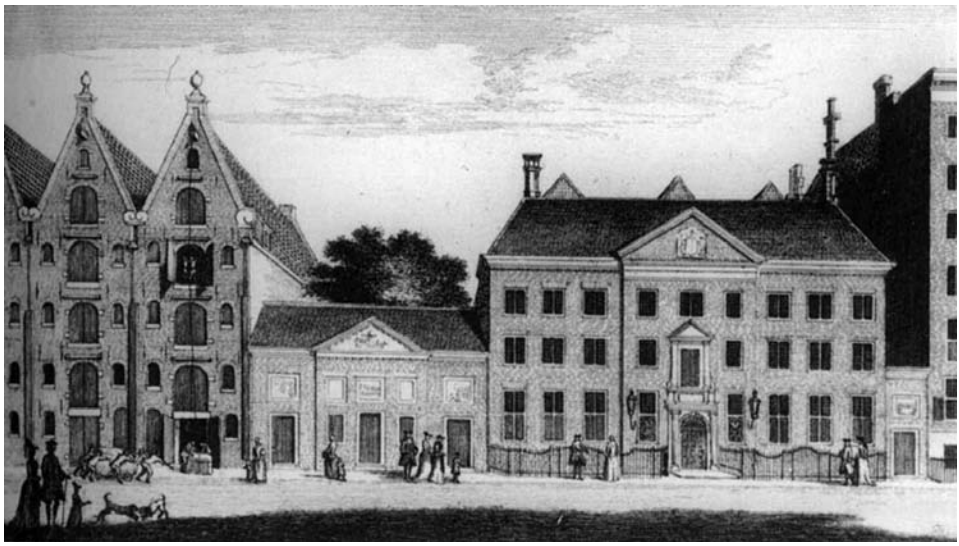

Afbeelding 2: Het Nieuwezijds Huiszittenhuis te Amsterdam verzorgde de ondersteuning van behoeftigen in de Nieuwe zijde van de stad. Uit: J. Wagenaar, Amsterdam in zyne opkomst ... (Amsterdam 1760-1767).

ven.[10] Dat de burgerboeken slechts een deel van de migranten documenteren, blijkt uit een vergelijking met registers van ondertrouw. In Amsterdam kochten in de jaren 1641-1650 ongeveer 4.600 personen het burgerschap, maar in de registers van ondertrouw werden in diezelfde periode bijna 20.000 mannen en vrouwen van buiten de stad opgetekend.[11] Ook zij vormen niet de totale migrantenpopulatie want veel migranten verbleven slechts tijdelijk in de stad, waren al gehuwd bij binnenkomst of traden nooit in het huwelijk. Deze groepen worden dan ook niet in de registers van ondertrouw aangetroffen. Het is derhalve van belang voor ogen te houden dat de resultaten van mijn onderzoek betrekking hebben op de nieuwe burgers in Antwerpen en Amsterdam en niet op migranten in het algemeen.

Een tweede beperking bij het gebruik van burgerboeken in onderzoek naar migratie en sociale structuur is de gevoeligheid van deze bron voor de prijs van het burgerschap en de veranderingen die daar eventueel in optraden.[12] Wanneer de kosten van het burgerschap sterk veranderen, is het immers niet ondenkbaar dat dit zijn weerslag heeft op

10 In Duitse steden en in Utrecht maakte de burgerij ongeveer de helft uit van de stedelijke bevolking; in Amsterdam aan het einde van de zeventiende eeuw ongeveer een kwart (R. Rommes, *Oost, west, Utrecht best? Driehonderd jaar migratie en migranten in de stad Utrecht (begin 16e-begin 19e eeuw)*, Amsterdamse Historische Reeks, kleine serie, 38 (Amsterdam 1998), 44-45; P. Lourens en J. Lucassen, 'Ambachtsgilden binnen een handelskapitalistische stad: aanzetten voor een analyse van Amsterdam rond 1700', NEHA-JAARBOEK *voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis*, 61 (1994) 121-162, 144-145; Kuijpers en Prak, 'Burger, ingezetene, vreemdeling', 116).

11 Zie de noot bij tabel 1 voor gegevens over nieuwe burgers, en voor de ondertrouwgegevens Hart, 'Geschrift en getal', tabellen 3 en 5. Over de beperkingen van ondertrouwregisters: L.C. van de Pol, 'The lure of the big city. Female migration to Amsterdam', in: E. Kloek, N. Teeuwen en M. Huisman (red.), *Women of the Golden Age. An international debate on women in seventeenth-century Holland, England and Italy* (Hilversum 1994) 73-81.

12 Dit probleem wordt ondermeer gesignaleerd in M. Carlier, 'Migration trends in the towns of Flanders and Brabant (15th-18th Century)', in: Cavaciocchi (red.), *Le Migrazioni in Europa,* 355-370, 356-357; P. Stabel, *De kleine stad in Vlaanderen. Bevolkingsdynamiek en economische functies van de kleine en secundaire stedelijke centra in het Gentse kwartier (14de-16de eeuw)* (Brussel 1995), 31-34 en B. Blondé, *Een economie met verschillende snelheden. Ongelijkheden in de opbouw en de ontwikkeling van het Brabantse stedelijke netwerk (ca.1750-ca.1790)* (Brussel 1999) 133-135.

de sociale samenstelling en mogelijk ook de herkomstpatronen van de migrantengroep. Gelukkig zijn we over de kosten van het burgerschap in Antwerpen en Amsterdam relatief goed ingelicht. In Antwerpen kostte het burgerschap in de hier bestudeerde periode ruim 20 gulden, tot in 1663, toen een verhoging werd doorgevoerd.[13] Tot 1574 bedroeg het Amsterdamse burgergeld voor de ingezetenen van Holland 15 gulden en voor vreemden 21 gulden. Om de toestroom van migranten te stimuleren werd in 1578 het intreegeld verlaagd naar 8 gulden en er zijn aanwijzingen dat de sociale samenstelling van de migrantenpopulatie zich na die tijd inderdaad wijzigde. Toen men zich omstreeks 1620 realiseerde dat deze toestroom van minder draagkrachtige burgers een zware last legde op de instellingen van sociale zorg, in het bijzonder het Burgerweeshuis, werd het intreegeld stapsgewijs verhoogd naar 40 gulden in 1634 en 50 gulden vanaf 1650.[14] Daarmee werd de exclusiviteit van het burgerrecht hersteld.

Voor deze studie is het effect van de tijdelijke verlaging van het Amsterdamse burgergeld zeer beperkt. Uit de gepubliceerde overzichten van nieuwe burgers in Antwerpen en Amsterdam heb ik namelijk informatie bijeen gebracht en bewerkt voor de periodes 1541-1550, 1586-1595 en 1641-1650.[15] Alleen voor de middelste periode moeten we rekening houden met de geringe mate van exclusiviteit van het burgerschap in Amsterdam. De keuze voor deze periodes is overigens vooral op inhoudelijke gronden genomen. De eerste periode valt juist voor de grote veranderingen die een aanvang nemen met de Beeldenstorm van 1566; de jaren 1586-1595 vormen voor Antwerpen en Amsterdam een periode van omslag en in het vijfde decennium van de zeventiende eeuw is de nieuwe politieke en economische situatie in belangrijke mate uitgekristalliseerd. Deze veranderingen worden uitvoeriger besproken in de volgende paragraaf.

Herstructurering van de ruimtelijke economie in de Nederlanden

Omstreeks het midden van de zestiende eeuw waren alle Nederlandse gewesten opgenomen in het Habsburgse staatsverband en was aan de politieke versnippering een einde gekomen. Binnen deze politieke eenheid bestonden echter aanzienlijke verschillen in het niveau van economische ontwikkeling. In Vlaanderen, Brabant, Zeeland en Holland bevonden zich de meeste grote steden en was ook de bevolkingsdichtheid op het platteland het hoogst. Handel, scheepvaart en nijverheid waren er van groot belang en de agrarische sector was commercieel en productief. Naarmate de afstand tot deze westelijke kernzone groter werd, verloor de samenleving zijn industriële en commerciële karakter. In economisch opzicht vertoonden de Nederlanden dus het beeld van een aantal intensiteitszones rond een sterk verstedelijkt en hoogontwikkeld kerngebied.

Dat kerngebied bezat zelf ook een duidelijke geleding. Het zwaartepunt lag zonder enige twijfel in het zuiden, waar zich ook de grootste steden bevonden: Antwerpen, Gent en Brussel. Met omstreeks 100.000 inwoners was Antwerpen veruit de grootste

13 Bruneel, 'Bijdrage van de poorterboeken', 101 en grafiek 1 voor het effect van de verhoging op het aantal inschrijvingen.

14 Kuijpers en Prak, 'Burger, ingezetene, vreemdeling', 120-122.

15 Voor Amsterdam heb ik gebruik kunnen maken van het omvangrijke computerbestand met inschrijvingen van burgers. Ik dank het Gemeentearchief Amsterdam voor toestemming van dit bestand gebruik te maken. De Antwerpse gegevens komen uit de door het stadsarchief uitgegeven *Antwerpse poortersboeken* (Antwerpen 1978-1982). Om voor het midden van de zestiende eeuw ook voor Amsterdam voldoende informatie te hebben, is de onderzoeksperiode voor deze stad uitgebreid van 1541-1550 naar 1536-1555.

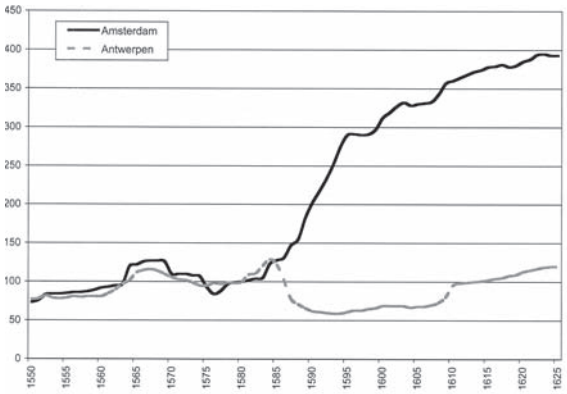

Grafiek 1: Huurontwikkeling (indexcijfers 1580=100) in Antwerpen en Amsterdam, 1550-1625.[17] *Bron: E. Scholliers, 'Un indice du loyer: les loyers anversois de 1500 à 1873',* Studi in onore di A. Fanfani *(Milano 1962) 595-617 en C. Lesger,* Huur en conjunctuur. De woningmarkt in Amsterdam, 1550-1850 *(Amsterdam 1986).*

stad in de Nederlanden en tevens een van de grote steden van Europa. In Zeeland en Holland waren de steden aanzienlijk kleiner. Amsterdam was daar met 30.000 inwoners het volkrijkst. Elders heb ik al uitvoerig betoogd dat de economische contacten van de westelijke kernzone met de wereld daarbuiten verzorgd werden door een geïntegreerd *gateway* systeem waarin de verschillende steden een heel specifieke functie vervulden.[16] Binnen dit systeem was Antwerpen de belangrijkste *gateway*. In de maanden februari tot en met september 1545 werd bijna 75 procent van de waarde van de export uit de Nederlanden in Antwerpen geregistreerd. Over land onderhield de stad intensieve contacten met het Duitse achterland, Centraal-Europa en Noord-Italië. De zeehandel van Antwerpen – en van de meeste *gateways* in de Zeeuwse delta – was vooral gericht op Engeland en het Iberisch schiereiland. In de delta van Maas en Rijn speelden *gateways* als Dordrecht vooral een rol in het oost-west verkeer over de grote rivieren. De *gateways* aan het IJ en de Hollandse Zuiderzeekust legden een verbinding tussen de westelijke kernzone van de Nederlanden en gebieden aan de oostkust van de Zuiderzee, in Noord-Duitsland, Scandinavië en het Oostzeegebied. Amsterdam was hier de belangrijkste *gateway* en met een aandeel van ruim 6 procent van de totale waarde van de uitvoer in 1545 was het tevens de tweede handelsstad van de Nederlanden.

De ruimtelijke economie van de Nederlanden werd ernstig verstoord door het conglomeraat van gebeurtenissen en ontwikkelingen dat bekend staat als de Opstand. De geschiedenis van de Opstand hoeft hier niet verteld te worden, maar van betekenis is wel dat de oorlogshandelingen desastreuze gevolgen hadden voor de economie in het zuiden en dat ze bovendien de positie van Antwerpen als belangrijkste handelscentrum tenietdeden. De Val van Antwerpen voor de legers van de hertog van Parma in 1585 was een belangrijk keerpunt. Toen ontstond een scheidslijn binnen de Nederlanden en aan beide kanten daarvan werd de goederenstroom van en naar Antwerpen zwaar belast. Dit fnuikte niet alleen de handel van Antwerpen zelf, maar belemmerde ook de aanvoer van grondstoffen en de export van eindproducten van de zeer omvangrijke Zuid-Nederlandse exportnijverheid. Door de combinatie van oorlogsgeweld, crisis in de exportnijverheid en stagna-

16 Hierover uitvoerig in C. Lesger, *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand. Kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden, ca.1550-ca.1630* (Amsterdam en Hilversum 2001), in het bijzonder de hoofdstukken 1-3.

17 Voor Amsterdam heb ik het ongewogen gemiddelde genomen van de categorieën A-C die in bijlage 1 van genoemd werk worden onderscheiden.

tie van handel en scheepvaart raakten tienduizenden Zuid-Nederlanders op drift en velen van hen trokken naar het noorden. In Holland was het oorlogsgeweld toen al achter de rug en profiteerde de economie mede van de komst van migranten uit het zuiden.

Het ontstaan van een politieke en fiscale scheidslijn, de economische crisis in het zuiden en de opbloei in het noorden leidden tot ingrijpende wijzigingen in de structuur van het *gateway* systeem. Tot in de jaren tachtig bleef het oude systeem functioneren en verzorgde Antwerpen de contacten met continentaal Europa en 'het westen': Engeland, Frankrijk en het Iberisch schiereiland. Goederen uit deze streken werden vanuit Antwerpen over de Nederlanden gedistribueerd, zoals Amsterdam dat deed voor goederen uit Noord-Europa en 'het oosten': de Duitse Bocht en het Oostzeegebied. Met de Val van Antwerpen kwam aan deze taakverdeling een einde en ontstond in de noordelijke provincies de noodzaak tot het aangaan van rechtstreekse contacten met gebieden die voorheen deel uitmaakten van het Antwerpse handelsnetwerk. Amsterdam, dat zich al voor de Opstand had ontwikkeld tot de belangrijkste *gateway* van het noorden, profiteerde het meest van de herstructurering van het *gateway* systeem en maakte vanaf het einde van de zestiende eeuw een periode van onstuimige groei door.

Het contrast met de achteruitgang in Antwerpen wordt misschien wel het best geïllustreerd in grafiek 1, waar de prijsontwikkeling van onroerend goed is uitgezet. Na een vrijwel parallelle ontwikkeling in de voorafgaande decennia, liepen de huurprijzen voor woningen vanaf 1585 sterk uiteen. De Antwerpse prijzen vielen snel terug tot de helft van het oude niveau om daarna weer langzaam te gaan stijgen. Tot 1625 werd het hoge niveau van 1584 en 1585 echter niet gehaald. In Amsterdam daarentegen, zette de opgaande lijn zich krachtig voort en waren de huishuren in 1625 bijna viermaal zo hoog als in 1580. Geen wonder dat de inwoners er steen en been klaagden over de aantasting van hun besteedbaar inkomen.[18]

Rekruteringsgebieden van nieuwe burgers in Antwerpen en Amsterdam

Ik zal me in deze bijdrage niet bezighouden met het jaarlijks verloop van het aantal nieuwe burgers, maar het is wel goed een indruk te hebben van de aantallen waar het om gaat. In tabel 1 worden voor de drie periodes van onderzoek schattingen gepresenteerd en deze cijfers sluiten nauw aan bij wat in het voorgaande al is opgemerkt over de economische ontwikkeling in beide steden.[19]

In het decennium 1541-1550 werden in totaal circa 3000 nieuwe burgers in de burgerboeken van Antwerpen ingeschreven en slechts 500 in de burgerboeken van het veel kleinere Amsterdam. In de jaren na de val van Antwerpen is de situatie ingrijpend gewijzigd: het aantal inschrijvingen in Antwerpen is dramatisch afgenomen en in Amsterdam meer dan verdrievoudigd. Tot slot is voor het midden van de zeventiende eeuw duidelijk dat de aantrekkingskracht van Antwerpen nog altijd gering is in vergelijking met de situatie van een eeuw eerder. In Amsterdam daarentegen, is het totaal aantal inschrijvingen opnieuw sterk toegenomen en wel naar ongeveer 4600 in de periode 1641-

18 Zie de citaten bij Lesger, *Huur en conjunctuur*, 45.

19 Zie voor een vergelijking van deze aantallen met die in andere steden ondermeer Verbeemen, 'Immigratie te Antwerpen', 83-84. Bij Bruneel, 'Bijdrage van de poorterboeken', kritiek op het gebruik van aantallen inschrijvingen in poorterboeken als maatstaf voor de economische conjunctuur. Zie tevens het commentaar van Van der Wee op Thoen, 'Immigration to Bruges', in dezelfde bundel (398).

Tabel 1: Geschatte aantallen nieuwe burgers per 10 jaar in Antwerpen en Amsterdam, 1541-1650

	1541-1550	1586-1595	1641-1650
Antwerpen	3000	900	900
Amsterdam	500	1650	4600

Bron: Voor Antwerpen J. Verbeemen, *Immigratie te Antwerpen en voor Amsterdam het bij het gemeentearchief in die stad berustende digitale bestand met burgerinschrijvingen*.

1650. In die jaren was Amsterdam met zo'n 160.000 tot 175.000 inwoners veruit de grootste stad in de Nederlanden en ook aanzienlijk groter dan Antwerpen in zijn bloeiperiode rond het midden van de zestiende eeuw.

Laten we met deze kennis in het achterhoofd de aandacht richten op de door nieuwe burgers afgelegde afstanden. Die zijn van belang omdat ze een goede indruk geven van wat de stedelijke invloedssfeer wordt genoemd: de lokale, regionale en supraregionale systemen waarin de stad een rol speelt bij de productie en distributie van goederen en diensten. Elders heb ik uitvoerig betoogd dat informatie de schakel is die migratiestromen en stedelijke invloedssfeer met elkaar verbindt. Informatie staat immers aan de basis van het besluitvormingsproces dat aan iedere migratiebeweging vooraf gaat.[20] Het stelt een potentiële migrant in staat een afweging te maken tussen zijn of haar huidige situatie en/of perspectieven en de mogelijkheden (vermeend of reëel) die vertrek naar een andere plaats bieden. Voor plaatsen in de onmiddellijke omgeving is de beschikbare informatie doorgaans gebaseerd op persoonlijke ervaringen en derhalve omvangrijk en meestal ook van goede kwaliteit. Naarmate de afstand tussen woonplaats en potentiële vestigingsplaats toeneemt, zullen persoonlijke ervaringen een minder grote rol spelen en valt iemand terug op informatie over de ervaringen van anderen. Welke informatie hem of haar in dat geval bereikt, is in belangrijke mate afhankelijk van de stedelijke invloedssfeer: over plaatsen en regio's waarmee (handels)contacten bestaan, is gewoonlijk veel informatie beschikbaar; over andere plaatsen niet of zeer weinig.

In tabel 2 zijn gegevens bijeen gebracht over de afstanden die zijn afgelegd door nieuwe burgers in Antwerpen en Amsterdam.[21] Wanneer we ons voor dit moment beperken tot Antwerpen in de jaren 1541-1550 dan zal duidelijk zijn dat de stad een rekruteringspatroon vertoont dat past bij handelscentra: een relatief grote aantrekkingskracht op migranten uit ver verwijderde streken en daardoor een relatief geringe instroom van migranten uit de onmiddellijke omgeving.

Het verschil met andere steden blijkt heel duidelijk wanneer we de instroom in Antwerpen vergelijken met die in andere steden. In Oudenaarde kwam in de vijftiende eeuw niet minder dan 50 procent van de nieuwe burgers uit de onmiddellijke omgeving van de stad (afstand tot 10 km) en bijna driekwart van de nieuwe burgers legde niet meer dan 20 km af. Ook in Brabantse steden als Leuven, Turnhout en Lier in de achttiende eeuw kwamen relatief veel migranten uit nabijgelegen gebieden.[22] Daarin weer-

20 C. Lesger, 'Informatiestromen en de herkomstgebieden van migranten in de Nederlanden in de vroegmoderne tijd', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 3 (2006) 3-23.

21 In dit onderzoek is uitsluitend gebruik gemaakt van gegevens van de migranten onder de nieuwe burgers.

22 Zie voor Oudenaarde in de vijftiende eeuw Thoen, 'Immigration to Bruges', 347 en voor de Brabantse steden in de achttiende eeuw Blondé, *Een economie met verschillende snelheden*, §3.2.2. Voor vergelijkbare informatie over migratie naar Duitse steden S. Hochstadt, 'Migration in preindustrial Germany', *Central European history*, 16 (1983) 195-224, tabel 2, waar de afstanden overigens zijn uitgedrukt in mijlen.

Tabel 2: Door burgers afgelegde afstanden naar Antwerpen en Amsterdam, 1541-1650[23]

	Afstanden in kilometers*								Mediaan	N=
	0-10	10-25	25-50	50-100	100-250	250-500	>=500	totaal		
Antwerpen										
1541-1550	2,9%	12,1%	24,1%	32,1%	20,8%	2,8%	5,0%	100,0%	65	816
1586-1595	5,3%	15,9%	27,1%	25,6%	22,5%	1,8%	1,9%	100,0%	52	794
1641-1650	2,7%	12,4%	23,4%	34,9%	23,1%	1,9%	1,5%	100,0%	59	739
Amsterdam										
1541-1550	3,3%	14,6%	24,6%	22,2%	30,3%	2,5%	2,4%	100,0%	71	670
1586-1595	1,1%	6,5%	7,9%	20,6%	58,4%	4,5%	0,9%	100,0%	131	1590
1641-1650	1,0%	9,0%	9,2%	19,2%	38,3%	15,6%	7,7%	100,0%	135	943

Bron: Voor Antwerpen *Antwerpse poortersboeken* (Antwerpen 1978-1982) en voor Amsterdam het bij het gemeentearchief in die stad berustende digitale bestand met burgerinschrijvingen.

spiegelt zich de geringe omvang van de stedelijke invloedssfeer en de beperkte reikwijdte van de informatiestromen in plaatsen waar de regionale verzorgingsfunctie een centrale rol speelt in de lokale economie.[24]

De informatie in tabel 2 krijgt meer perspectief wanneer we de concrete herkomstgebieden van de migranten in ogenschouw nemen. Omstreeks het midden van de zestiende eeuw rekruteerde Antwerpen meer dan de helft van zijn nieuwe burgers binnen de huidige grenzen van België en Luxemburg (zie tabel 3). Bij nadere beschouwing blijkt het vooral te gaan om de provincies Antwerpen (exclusief de stad zelf), Brabant en Oost-Vlaanderen. De omvangrijke migratie uit het Nederlandse Noord-Brabant (13,0 percent van alle nieuwe burgers) sluit bij dit recruteringsgebied aan. Wanneer we het oude hertogdom Brabant voor het gemak gelijk stellen aan de huidige provincies Brabant, Noord-Brabant en Antwerpen dan blijkt dat 43 procent van alle migranten onder de nieuwe burgers uit het hertogdom afkomstig was. Maar daarnaast trok de stad nieuwe burgers uit Duitsland (Rijngebied), Frankrijk (Nord/Pas-de-Calais), Groot-Brittannië en Zuid-Europa.[25] Stuk voor stuk zijn dit gebieden waarmee vanuit Antwerpen intensieve contacten werden onderhouden en waar derhalve ook informatie beschikbaar was over de mogelijkheden om in de Scheldestad een bestaan op te bouwen.

De tabellen 2 en 3 geven geen informatie over de tussenliggende jaren, maar uit het onderzoek van Verbeemen weten we voor Antwerpen dat na het midden van de zestiende eeuw het aandeel van migranten uit het hertogdom Brabant daalde en Henegouwen, Noord-Frankrijk, Limburg en het Duitse Rijnland hun relatieve bijdrage verdubbelden.[26] Verbeemen brengt deze verschuiving in verband met de politieke en religieuze onrust in Noord-Frankrijk, Henegouwen en Limburg. Die heeft velen er toe gebracht hun heil in Antwerpen te zoeken, en onder deze migranten bevonden zich relatief veel zijdewerkers die het Antwerpse burgerschap moesten kopen om zich als

23 Alle afstanden zijn gemeten in vogelvlucht. De in de bronnen vermelde herkomstplaatsen verwijzen over het algemeen naar de geboorteplaats van de migrant (Van Dillen (red.), *Bronnen bedrijfsleven en gildewezen,* I, tabel III, noot 1 en Verbeemen, 'Immigratie te Antwerpen', 81).

24 In dit verband hoeft het ook niet te verbazen dat het patroon van Antwerpen lijkt op dat van Brugge in de vijftiende eeuw; ook daar werden relatief weinig migranten uit de directe omgeving geworven (Thoen, 'Immigration to Bruges', 347).

25 Italië en het Iberisch schiereiland zijn in de tabel opgenomen onder de categorie 'Elders'.

26 Verbeemen, 'Immigratie te Antwerpen', 88.

Tabel 3: Herkomst van migranten onder de nieuwe burgers in Antwerpen en Amsterdam, 1541-1650[27]

	B/Lux.	NL	D.	FR	G.B.	Sk/O'zee	Elders	Totaal	N=
Antwerpen									
1541-1550	55,4%	27,0%	6,6%	6,3%	1,2%	0,2%	3,3%	100,0%	816
1586-1595	65,4%	16,9%	11,8%	4,7%	0,5%	0,1%	0,6%	100,0%	794
1641-1650	71,7%	11,5%	5,3%	10,4%	0,4%	0,0%	0,7%	100,0%	739
Amsterdam									
1541-1550	8,7%	75,1%	12,5%	1,9%	0,4%	1,0%	0,3%	100,0%	670
1586-1595	37,8%	46,5%	11,3%	3,1%	0,9%	0,4%	0,1%	100,0%	1590
1641-1650	3,6%	51,5%	33,5%	3,9%	2,7%	4,6%	0,2%	100,0%	943

Bron: Zie tabel 2.

meester in de stad te kunnen vestigen. Voor het stijgende aandeel van nieuwe burgers uit het Duitse Rijngebied geeft Verbeemen geen verklaring, maar ook hier kunnen politieke en religieuze push-factoren een rol hebben gespeeld.

Hoe dit ook zij, aan de tendens tot recrutering van nieuwe burgers in verder verwijderde streken kwam een abrupt einde met de oorlogsperikelen in de Nederlanden en de Val van Antwerpen in 1585. Vanaf die tijd kreeg de emigratie een werkelijk grote omvang en daalde het inwonertal van de stad in korte tijd met tientallen procenten: van ca.100.000 inwoners in 1582 naar 42.000 in 1589.[28] In de absolute omvang van de migratiestroom hebben we al een vergelijkbare achteruitgang geconstateerd (tabel 1). Uit tabel 2 wordt duidelijk dat de crisis de aantrekkingskracht van de stad op migranten in ver verwijderde streken flink heeft doen dalen. In vergelijking met het midden van de zestiende eeuw was het percentage nieuwe burgers dat een afstand van minimaal 250 km aflegde, gehalveerd. Bij de uitsplitsing naar herkomstregio's blijkt dat het migranten betrof uit Frankrijk, Groot-Brittannië, het Oostzeegebied en van 'Elders'. Bij laatstgenoemde categorie viel vooral het aantal Zuid-Europeanen terug tot een fractie van wat het geweest was. Daarnaast maakte de migratie uit de Noordelijke Nederlanden een scherpe daling door. De frontlinie, die in deze jaren dwars door de Nederlanden liep, sneed tevens het noordelijk deel van het hertogdom Brabant af van het zuiden, waardoor de migratie uit het latere Noord-Brabant daalde van 13 procent in 1541-1550 naar 8,7 procent in 1586-1595. Tegelijkertijd steeg het relatieve aandeel van migranten uit de directe omgeving. Zij vulden als het ware een deel van de plaatsen die vrijkwamen door het vertrek van grote aantallen inwoners naar de Noordelijke Nederlanden en elders. Er vond dus een zekere regionalisering van het Antwerpse attractiegebied plaats. De daling van de mediane afstand van 65 naar 52 km wijst eveneens in die richting.[29]

De tendens die in de jaren 1586-1595 zichtbaar werd, zette zich in de daaropvolgende periode door. Zo valt in tabel 3 af te lezen dat het aandeel van migranten uit België en Luxemburg onder de nieuwe burgers in Antwerpen steeg tot meer dan 70 procent van het totaal. De huidige provincies Antwerpen, Brabant en Oost-Vlaanderen bleven de belangrijkste herkomstgebieden, maar het aandeel van migranten uit Henegouwen

27 Om de interpretatie te vereenvoudigen en problemen met grenswijzigingen te vermijden, zijn bij de indeling in herkomstgebieden de huidige grenzen aangehouden.

28 Van der Wee en Materné, 'De Antwerpse wereldmarkt', 21.

29 De regionalisering van het Antwerpse attractiegebied is ook geconstateerd in Verbeemen, 'Immigratie te Antwerpen'.

(en uit het huidige Noord-Frankrijk) nam snel toe. De stromen migranten uit Nederland (in het bijzonder Noord-Brabant) en uit Duitsland werden daarentegen van steeds geringere betekenis. De invloed van de tot grens verstarde frontlinie op de economische oriëntatie van Antwerpen en de richting van de informatiestromen komt hierin duidelijk tot uitdrukking. Omstreeks het midden van de zestiende eeuw was Antwerpen een centraal gelegen *gateway* en het commerciële hart van de Nederlanden. Met de Opstand en scheiding in de Nederlanden verloor de stad haar centrale ligging en commerciële hegemonie. Antwerpen oriënteerde zich in toenemende mate op de Spaanse Nederlanden en op de eigen regio in het bijzonder.[30] Dat neemt niet weg dat met uitzondering van het Oostzeegebied de contacten met veraf gelegen gebieden in stand bleven. Ook toen de betekenis van Antwerpen als centrum van internationale handel sterk was teruggelopen, bleven er migranten komen uit Groot-Brittannië en Zuid-Europa.

Deze bevindingen sluiten nauw aan bij het eerder vermelde onderzoek van McIntosh naar de immigratie in de Zuid-Duitse stad Schwäbisch Hall (Baden-Württemberg) in de jaren 1651-1780. Ook daar was in een periode van economische achteruitgang sprake van regionalisering van de migratiestroom. Het aandeel van de migratie over relatief korte afstanden werd er snel groter en de langeafstandsmigratie verloor aan betekenis.[31] Maar ook McIntosh constateerde dat de gebieden waar de langeafstandsmigranten werden gerekruteerd goeddeels dezelfde bleven.[32] Bestaande migratietrajecten vertonen dus een grote mate van continuïteit, zelfs wanneer de omstandigheden zich sterk wijzigen. Mijn bronnenmateriaal staat op dit punt geen diepgaander onderzoek toe, maar het bestaan van migrantennetwerken lijkt ook hier een rol te spelen. Massey e.a. definiëren migrantennetwerken als 'sets of interpersonal ties that connect migrants, former migrants, and nonmigrants in origin and destination areas through ties of kinship, friendship, and shared community origin'.[33] Deze migrantennetwerken raken soms geïnstitutionaliseerd in de vorm van migrantenverenigingen of migrantenkerken, maar zelfs zonder vergaande institutionalisering krijgen ze op den duur een eigen dynamiek die ze tot op zekere hoogte ongevoelig maakt voor veranderingen van de push-factoren in het gebied van herkomst en/of de pull uit potentiële vestigingsgebieden.[34] De continuïteit van bestaande migratiestromen was overigens niet uitsluitend afhankelijk van persoonlijke relaties tussen mensen in gebieden van herkomst en bestemming, maar trad ook op bij de zogenoemde *Organisational migration* (*Non-personal network migration*). Een voorbeeld daarvan is de Duitse *Gesellenwanderung*, die zich soms tot de Nederlanden uitstrekte en waarin persoonlijke relaties niet noodzakelijk waren.[35]

30 Uit het onderzoek van Verbeemen blijkt dat omstreeks het midden van de zeventiende eeuw nog geen einde was gekomen aan de tendens tot regionalisering. In de achttiende eeuw zou het Antwerpse recruteringsgebied zich steeds meer beperken tot de provincie Antwerpen zelf.

31 McIntosh, *Urban decline*, 170-173.

32 Ibidem, 179.

33 D.S. Massey e.a., 'Theories of international migration: A review and appraisal', *Population and development review*, 19 (1993) 431-466, 448.

34 Sommige auteurs zien migratienetwerken zelfs als de motor van een zelfversterkend proces waarbij steeds meer migranten naar een bepaalde bestemming worden gezogen (Massey e.a., 'Theories of International Migration', 449 en A. Portes, 'Economic sociology and the sociology of immigration. A conceptual overview', in: A. Portes (red.), *The economic sociology of immigration. Essays on networks, ethnicity, and entrepreneurship* (New York 1995) 1-41, 23. Een kwantitatieve toetsing van de betekenis van migrantennetwerken en kettingmigratie bij S.A. Wegge, 'Chain migration and information networks. Evidence from nineteenth-century Hesse-Cassel', *Journal of economic history*, 58 (1998) 957-986.

Afbeelding 3: De Lutherse kerk in Amsterdam was een typische migrantenkerk. Uit: O. Dapper, Historische beschryving der stadt Amsterdam ... *(Amsterdam 1663).*

Wanneer we voor het midden van de zestiende eeuw de situatie in Antwerpen vergelijken met die in Amsterdam dan wordt duidelijk dat – ondanks het aanzienlijke verschil in bevolkingsomvang – de verdeling van nieuwe burgers over de verschillende afstandscategorieën grote overeenkomsten vertoont (tabel 2). Ook de mediane afstanden, respectievelijk 65 en 71 km, ontlopen elkaar niet veel. De bevolkingsomvang van een vestigingsplaats is blijkbaar niet de enige factor die invloed uitoefent op de uitgestrektheid van het gebied waar nieuwe burgers worden gerecruteerd. Onbelangrijk is de bevolkingsomvang van een vestigingsplaats natuurlijk niet. Vanuit grote steden worden gewoonlijk meer contacten met meer verschillende centra onderhouden dan vanuit kleine steden en dat betekent dat informatie over de mogelijkheden er een bestaan op te bouwen in een breder gebied bekend is.[36]

Dat Amsterdam over globaal dezelfde afstanden migranten aantrekt als het veel grotere Antwerpen is vooral op het conto te schrijven van de economische oriëntatie en geografische ligging van beide plaatsen. Steden zijn weliswaar multifunctionele centra, maar omstreeks het midden van de zestiende eeuw hadden handel en scheepvaart zowel in Antwerpen als in Amsterdam een prominente plaats in de stedelijke samenleving. Dit zijn ook bij uitstek activiteiten die kennis van de locale samenleving over een groot gebied verspreiden. Via (handels)correspondentie en tevens door het komen en gaan van kooplieden, factors, handelsbedienden, schippers, reders, zeelieden en vele anderen raakte informatie over de gelegenheidsstructuur in Antwerpen en Amsterdam tot ver buiten het eigen ommeland bekend.[37] Het belang van de economische oriëntatie zien we ook gedemonstreerd in het stroomgebied van Rijn en Main. In de late middeleeuwen gaf het sterk 'internationale' karakter van de Frankfurter Messe deze stad een recruteringsgebied voor nieuwe burgers dat veel uitgestrekter was dan de recruteringsgebieden van aanzienlijk grotere steden als Keulen en Straatsburg.[38] Tot slot dient opgemerkt te worden dat de geografische ligging van zowel Antwerpen als Amsterdam aan de kusten van de Noordzee tot vergelijkbare

35 C. Lesger, L. Lucassen en M. Schrover, 'Is there life outside the migrant network? German immigrants in XIXth century Netherlands and the need for a more balanced migration typology', *Annales de démographie historique*, (2002) 29-50.
36 Zie voor het onderstaande Lesger, 'Informatiestromen', 6-11.
37 Gelegenheidsstructuur is de vertaling van het Engelse *opportunity structure*: het geheel van mogelijkheden dat een plaats biedt bij het verwerven van inkomen, woonruimte en sociale contacten.
38 R.C. Schwinges, 'Die Herkunft der Neubürger: Migrationsräume im Reich des späten Mittelalters', in: Schwinges (red.), *Neubürger im späten Mittelalter,* 371-408, 388-393 en in het bijzonder afbeelding 7.

reis- en transportkosten leidde en de ene stad geen locatievoordeel gaf boven de andere.

Evenals Antwerpen vertoont ook Amsterdam dus een rekruteringspatroon dat past bij handelscentra. Slechts 17,9 procent van de migranten kwam er uit de zone tot 25 km buiten de stad. In regionale verzorgingscentra als Goes en Alkmaar was dat in dezelfde periode niet minder dan 50,6 procent en 47,5 procent.[39] Dat alles neemt niet weg dat Amsterdam een groot deel (75 percent) van de nieuwe burgers rekruteerde van binnen de grenzen van de huidige staat. De hedendaagse provincies Noord- en Zuid-Holland, grofweg samenvallend met het toenmalige gewest Holland, waren samen goed voor ruim 38 procent van alle migranten. Daarnaast kwamen aanzienlijke aantallen nieuwe burgers uit de provincies Utrecht (7,6 percent), Overijssel (9,3 percent), Gelderland (6,0 percent) en Friesland (4,9 percent). In de vorige paragraaf is al duidelijk geworden dat Amsterdam over de binnenwateren en over de Zuiderzee nauwe relaties met deze gebieden onderhield. Dat laatste geldt ook voor de westelijke delen van Duitsland. Meer dan 9 procent van alle migranten in Amsterdam kwam uit Nordrhein-Westfalen en nog eens ruim 2 procent uit Niedersachsen. Uit het eerste gebied betrof het vooral de inwoners van de steden en dorpen in het stroomgebied van de Rijn en uit Munsterland. De migranten uit Niedersachsen kwamen uit het kustgebied en van de benedenloop van de rivieren de Eems, Weser en Elbe. Ook de oude Amsterdamse contacten met Scandinavië en het Oostzeegebied vinden we in de herkomstplaatsen van de migranten weerspiegeld. Antwerpen rekruteerde daar in veel mindere mate, maar in Amsterdam vestigden zich op een enkele uitzondering na weer geen migranten uit Zuid-Europa. Dat alles sluit nauw aan bij de eerder aangestipte commerciële taakverdeling tussen beide steden.

In Amsterdam, waar de economie sterk profiteerde van de scheiding in de Nederlanden en de problemen in het zuiden, liepen de zaken na het midden van de zestiende eeuw heel anders dan in Antwerpen. Het absolute aantal burgerinschrijvingen verdrievoudigde en de mediane afstand die door migranten werd afgelegd, steeg van 71 naar 131 km. Dit was vooral een gevolg van de zeer sterke toename van het aantal migranten uit de zone van 100-250 km. Zij kwamen voornamelijk uit België en Luxemburg en in tabel 3 is inderdaad te zien dat het percentage migranten uit die gebieden omhoog schoot van 8,7 procent in de jaren 1541-1550 naar 37,8 procent in 1586-1595. De golf van Zuid-Nederlandse migranten die in Amsterdam het burgerrecht verwierf, werd overigens volstrekt gedomineerd door Antwerpenaren. Zij maakten 61 procent uit van de Zuid-Nederlandse inwijkelingen; daarnaast kwamen er nog aanzienlijke aantallen migranten uit de steden Brussel, Gent en Mechelen. Hierin zien we het effect van de religieuze, politiek-militaire en economische ontwikkelingen in de Zuidelijke Nederlanden. De succesvolle veldtochten en belegeringen van de hertog van Parma, de Val van Antwerpen en de economische oorlogsvoering van de noordelijke gewesten tegen het zuiden leidde tot een zeer omvangrijke uittocht van vooral Brabanders en Vlamingen naar de Noordelijke Nederlanden. Velen zijn het zuiden ontvlucht vanwege hun protestantse geloofsovertuiging en omdat zij vreesden voor lijf en goed, maar de emigratiegolf werd ook gevoed door de slechte economische situatie in de zuidelijke gewesten en het geringe perspectief op verbetering.

De komst van grote aantallen Zuid-Nederlanders naar Amsterdam had uiteraard invloed op het aandeel van de overige expulsiegebieden in de totale stroom van nieuwe

39 Als bron is gebruik gemaakt van de burgerboeken van genoemde steden.

burgers. Zo nam het aantal Duitsers in absolute termen weliswaar krachtig toe, maar hun relatieve belang daalde van 12,5 naar 11,3 procent. Ook het absolute aantal poorters uit Nederland nam flink toe, maar hun relatieve belang ging sterk achteruit van ongeveer driekwart naar minder dan de helft van de totale migrantenstroom. Wanneer we een blik werpen op tabel 2 wordt duidelijk dat deze achteruitgang vooral betrekking heeft op de groep migranten die minder dan 50 km aflegde naar Amsterdam. Anders dan in Antwerpen was er in Amsterdam dus geen sprake van regionalisering van de migratiestroom, maar eerder van internationalisering.

De laatste decennia van de zestiende eeuw werden gekenmerkt door een ingrijpende herstructurering van de ruimtelijke economie van de Nederlanden, het ontstaan van een politieke en religieuze scheiding tussen het zuiden en het noorden en zeer omvangrijke migratiestromen. Omstreeks het midden van de zeventiende eeuw was aan deze verwarrende periode een einde gekomen en is de nieuwe situatie in belangrijke mate uitgekristalliseerd. Amsterdam blijkt dan getransformeerd te zijn van een betrekkelijk perifere *gateway* tot het commerciële centrum van de jonge Republiek. Daarvan leggen niet alleen de sterk gestegen aantallen burgerinschrijvingen getuigenis af, maar tevens de toenemende internationalisering van de migrantenstromen. De vloedgolf van Zuid-Nederlandse immigranten in Amsterdam was omstreeks het midden van de zeventiende eeuw weliswaar weggeëbd, maar Duitsland hernam de positie als belangrijk recruteringsgebied en steeds meer migranten streken vanuit Frankrijk, Groot-Brittannië, Scandinavië en het Oostzeegebied in Amsterdam neer. En opnieuw waren de migranten vooral afkomstig uit gebieden waar men in Amsterdam al vanouds contacten mee onderhield. Zo bleef Nordrhein-Westfalen weliswaar een belangrijk recruteringsgebied in Duitsland, maar toenemende aantallen migranten (absoluut en relatief) kwamen nu uit Schleswig-Holstein en vooral uit Niedersachsen. Hier, en ook in Scandinavië en het Oostzeegebied maken de herkomstplaatsen van migranten duidelijk dat migratiestromen de handelsroutes volgden. Vrijwel alle migranten uit deze streken kwamen uit de kuststroken en uit het stroomgebied van de rivieren; typisch de streken waarop al lange tijd handel werd gedreven en waarmee informatie werd uitgewisseld.

De uitbreiding van het Amsterdamse recruteringsgebied laat zich nog het best aflezen van kaart 1. Daar heb ik de plaatsen (buiten Holland) in kaart gebracht waar in de jaren 1541-1550 nog geen migranten/burgers vandaan kwamen en in 1641-1650 wel. De kaart laat duidelijk zien dat het Amsterdamse recruteringsgebied zich uitbreidde over het hele gebied tussen Maas en Weser. Daarbuiten waren het inderdaad de kusten van Noordzee en Oostzee en het stroomgebied van de grote rivieren die binnen de invloedssfeer van Amsterdam raakten.

Dat roept de vraag op in hoeverre de expansie van het Amsterdamse handelskapitalisme zelf verantwoordelijk is voor het opgang komen van de migratiestromen. Die vraag sluit aan bij het werk van vooral sociologen en antropologen, die onder de invloed van de *dependencia*-school (Gunder Frank e.a.) en van de wereldsysteem-school (Wallerstein e.a.) migratie zien als een vanzelfsprekend gevolg van het doordringen van het kapitalisme in perifere, niet-kapitalistische, samenlevingen.[40] In hun zoekactie naar

40 Zie Massey e.a., 'Theories of International Migration', 444-448 en C.B. Brettell, 'Theorizing migration in anthropology. The social construction of networks, identities, communities, and globalscapes', in: C.B. Brettell en J.F. Hol-

Kaart 1: Amsterdam: nieuwe recruteringsgebieden van burgers, 1641-1650.

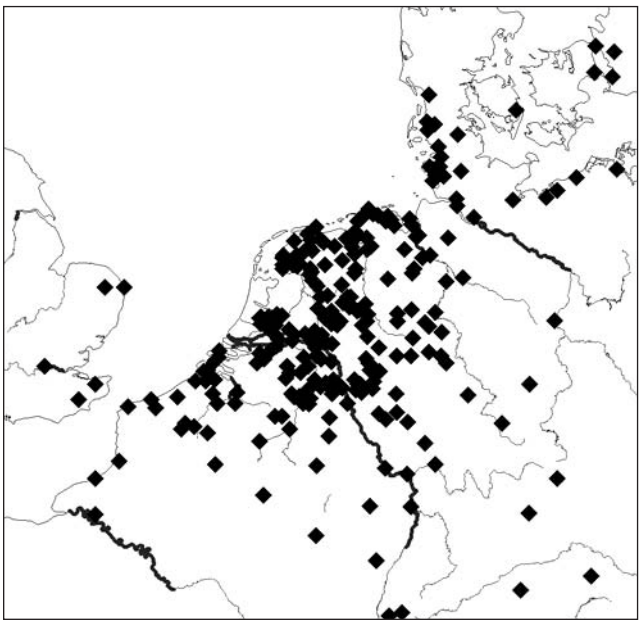

grondstoffen, arbeid en afzetmarkten introduceren ondernemers uit het centrum van de wereldeconomie kapitalistische markten voor goederen en arbeid in gebieden waar deze tot op dat moment niet of nauwelijks bestonden. Daarmee verstoren ze de kwetsbare samenlevingen in de periferie en ontstaan tal van problemen die op den duur aanleiding geven tot het vormen van een stuwmeer van potentiële migranten. Tegelijkertijd is er ook de mogelijkheid om daadwerkelijk te migreren. De opname van de periferie in de kapitalistische wereldeconomie heeft de bevolking immers op de hoogte gebracht van de vraag naar laaggeschoolde arbeid in het kapitalistische centrum.[41]

Ook in dit geval is het stellen van de vraag eenvoudiger dan het geven van een antwoord. Voor een werkelijk grondige aanpak zou vooral veel onderzoek gedaan moeten worden in de expulsiegebieden. Dat is in het kader van deze bijdrage niet gebeurd. Toch is het wel mogelijk enige lijnen uit te zetten. Dat de industriële en commerciële expansie van de Republiek invloed heeft gehad op de samenleving in gebieden die als leverancier van grondstoffen en halffabrikaten of als afzetmarkt hebben gefunctioneerd, staat vast. De vraag is of de nieuwkomers die zich in de eerste helft van de zeventiende eeuw in Amsterdam vestigden, afkomstig waren uit een stuwmeer aan potentiële migranten dat ontstaan was door de ontwrichtende invloed van Amsterdamse commerciële activiteiten in voorheen perifere gebieden. Dat nu, is veel minder zeker. De gebieden waar nieuwe burgers – en ook anderen – werden gerecruteerd, vertoonden een eigen dynamiek en waren bovendien niet 'onaangeraakt' door de wetten van

lifield (red.), *Migration theory. Talking across disciplines* (New York en Londen 2000) 97-135, 102-106 voor bruikbare overzichten van de invloed van deze scholen op migratieonderzoek.

41 Dit is de essentie van het betoog in S. Sassen, *The mobility of labor and capital. A study in international investment and labor flow* (Cambridge 1988); zie ook A. Portes en R.Bach, *Latin journey: Cuban and Mexican immigrants in the United States* (Berkeley 1985) 3-7.

vraag en aanbod en het premoderne handelskapitalisme. Al honderden jaren lang waren ze opgenomen in de handelsnetwerken van kooplieden en speelde de markt (in de concrete en abstracte betekenis van het woord) een rol in het bestaan van de inwoners. Al die tijd heeft ook informatie over de mogelijkheden om elders een bestaan op te bouwen binnen dit uitgestrekte (handels)netwerk gecirculeerd. Ik hoef in dit verband alleen maar te wijzen op de stroom van Hollandse kolonisten die in de hoge middeleeuwen naar het Oostzeegebied trok om daar als ontginner en boer een nieuw bestaan op te bouwen.[42] De komst van migranten uit gebieden waar al langere tijd contacten mee bestonden, maar die in de jaren voor de snelle expansie van de Amsterdamse economie nog geen nieuwkomers leverden, lijkt dus vooral een gevolg van het beschikbaar komen van informatie over de sterk gestegen vraag naar arbeid in Amsterdam en niet het directe resultaat van economische en sociale ontwrichting die veroorzaakt werd door de commerciële expansie van Amsterdam.

Beroep en sociale status van de nieuwe burgers

De herstructurering van de ruimtelijke economie in de Nederlanden kwam niet alleen tot uitdrukking in de omvang en richting van de migratiestromen, maar ook in de samenstelling ervan. Voor Antwerpen en Amsterdam verkeren we in de gelukkige omstandigheid dat de burgerboeken meestal ook het beroep van de nieuwe burger vermelden. In de drie hier bestudeerde periodes ontbreekt het beroep in Antwerpen slechts in 8,7 procent en in Amsterdam slechts in 5,6 procent van de onderzochte gevallen.[43] In tabel 4 zijn de beroepen ingedeeld in tien sectoren en een restgroep van personen die in de bronnen slechts worden aangeduid als 'arbeider' of 'handwerker'. Uit de tabel wordt direct duidelijk dat Antwerpen zich in de grofweg honderd jaar die het midden van de zeventiende eeuw scheidden van de eerste onderzoeksperiode transformeerde in een stad waar de nijverheid een steeds grotere rol speelde in de lokale economie. Die verandering is waarneembaar bij de textielnijverheid, maar vooral ook bij het consumptieverzorgende ambacht dat in deze periode trouwens vaak werd gecombineerd met detailhandel. In de textielnijverheid is deze ontwikkeling niet rechtlijnig verlopen. De politieke crisis en economische ontreddering die vooral voelbaar was in de Zuidelijke Nederlanden, bracht grote aantallen mensen op de been en velen lieten zich in de jaren 1586-1595 als textielwerker in de Antwerpse burgerboeken registreren. Het aandeel van de textielnijverheid onder de inschrijvingen in Antwerpen schoot dan ook omhoog van nog geen 10 procent in 1541-1550 naar bijna 19 procent in de jaren die volgden op de Val van de stad.

Omstreeks het midden van de zeventiende eeuw, toen aan de periode van geweld en economische ontwrichting een einde was gekomen, was de instroom van textielwerkers in Antwerpen gedaald, maar met bijna 15 procent van alle inschrijvingen van nieuwe burgers-migranten bleef het een belangrijke activiteit. Dat is ook wat we weten uit het onderzoek van Thijs naar de ontwikkeling van de Antwerpse textielnijverheid.[44]

42 Zie in dit verband D.E.H. de Boer 'Holland in Pruisen of: het gelijk van Vondel', *Holland*, 31 (1999) 219-233 en H. van der Linden, 'De koningsroede. Een herziening van De Cope op het punt van de middeleeuwse ontginningssystematiek', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, 3 (2000) 7-43.

43 In de periodes 1541-1550, 1586-1595 en 1641-1650 zijn de cijfers voor Antwerpen respectievelijk 6,7; 4,9 en 14,9 procent en voor Amsterdam 14,2; 3,2 en 3,6 procent.

44 A.K.L. Thijs, *Van 'werkwinkel' tot 'fabriek'. De textielnijverheid te Antwerpen (einde 15e-begin 19e eeuw)* (Brussel, 1987).

De betekenis van nijverheidscategorieën als 'voedings- en genotsmiddelen' (bakkers, brouwers), 'kleding' (kleermakers) en 'hout-, kurk- en strobewerking' (meubelmakers, kuipers en mandenmakers) nam daarentegen voortdurend toe. Vanaf het einde van de zestiende eeuw richtte de Antwerpse nijverheid zich dus veel sterker dan voorheen op de verzorging van de lokale bevolking en de inwoners van het omliggende platteland.[45] Er is slechts één tak van nijverheid die wel een sterke achteruitgang vertoonde en dat is de – in de tabel apart opgenomen – bouwnijverheid. Met het leegstromen van de stad kwam er meer dan genoeg woon- en bedrijfsruimte beschikbaar en waren de mogelijkheden om als bouwvakker aan de slag te komen beperkt. De scherp dalende huishuren (grafiek 1) zijn een duidelijke indicatie van het ruime aanbod op de Antwerpse woningmarkt.

Ook in de handel vonden in absolute en relatieve termen steeds minder nieuwe burgers emplooi. Tussen het midden van de zestiende eeuw en het midden van de zeventiende eeuw vond bijna een halvering plaats van het aandeel van de handelssector onder de beroepen van immigranten die in Antwerpen het burgerrecht verwierven. De sector 'verkeer & communicatie' maakte wel groei door, maar bij nadere beschouwing blijkt die volledig op het conto te komen van de horeca, waarin tijdens de hier onderzochte periodes respectievelijk 3,3, 6,6 en 7,3 procent van de nieuwe burgers aan de slag ging. Concreet ging het om vele tientallen tappers, herbergiers en taverniers. Het aandeel van (binnen)schippers, zeelieden, wagenvoerders, kruiers en sjouwers onder de nieuwe burgers ging daarentegen achteruit. De achteruitgang was vermoedelijk sterker dan uit de cijfers van deze sector blijkt want de omvangrijke, maar sterk krimpende categorie 'niet gespecificeerd' bestond in de jaren 1541-1550 vrijwel uitsluitend uit personen waarvan slechts wordt vermeld dat ze arbeider zijn en we mogen er vanuit gaan dat velen van hen in en om de Antwerpse haven een bestaan vonden. De overige sectoren zijn in kwantitatieve zin weinig omvangrijk en behoeven geen uitvoerige behandeling.

In Amsterdam deed zich in bijna alle opzichten een tegengestelde ontwikkeling voor. De nijverheid werd er op lange termijn relatief minder belangrijk in de stedelijke economie. Maar ook in de Amsterdamse textielnijverheid was de invloed van de problemen in het zuiden goed merkbaar. Evenals in Antwerpen vestigden zich in de jaren 1586-1595 in Amsterdam zeer veel textielwerkers uit de Zuidelijke Nederlanden. Zij joegen het aandeel van de textielnijverheid op van 8,7 procent in 1541-1550 naar ruim 13 procent in 1586-1595. Het betrof opvallende aantallen lakenbereiders en kousenmakers en daarnaast tafellakenwevers (uit Kortrijk) en passementwerkers.[46] Toen omstreeks het midden van de zeventiende eeuw de stroom van Zuid-Nederlandse immigranten in Amsterdam was opgedroogd, werden textielberoepen bij niet meer dan 7,5 procent van de poorterinschrijvingen opgetekend. In Antwerpen lag dit percentage in die jaren bijna tweemaal zo hoog. Anders dan in Antwerpen nam de omvang van de bouwsector in Amsterdam vanaf het einde van de zestiende eeuw in absolute en relatieve zin sterk toe. Dat is gezien de stormachtige groei van de Amsterdamse bevolking niet verwonderlijk.

45 Dat is ook het type heroriëntering dat Davids constateert voor Leiden, toen in die stad in de achttiende eeuw de betekenis van de textielnijverheid sterk achteruitging en ook de bevolkingsomvang daalde (C.A. Davids, 'De migratiebeweging in Leiden in de achttiende eeuw', in: H.A. Diederiks, D. J. Noordam en H.D. Tjalsma (red.), *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw*, Hollandse Studiën 17 (Hilversum 1985), 152-153).

46 Zie voor de ontwikkeling van de Hollandse textielnijverheid in deze jaren H. Kaptein, *De Hollandse textielnijverheid 1350-1600. Conjunctuur & continuïteit* (Hilversum 1998), hfst. 8.

Tabel 4. Beroepen van migranten onder de nieuwe burgers in Antwerpen en Amsterdam (in procenten), 1541-1650[47]

	Antwerpen			Amsterdam		
	1541-50	1586-95	1641-50	1541-50	1586-95	1641-50
Landbouw & visserij	2,2	3,0	2,5	0,7	0,3	1,0
Nijverheid	41,5	57,7	59,8	52,3	58,0	47,7
[textiel]	[9,9]	[18,7]	[14,8]	[8,7]	[13,1]	[7,5]
[voeding, genotsmidd.]	[5,9]	[10,9]	[15,1]	[8,0]	[7,8]	[4,8]
[kleding]	[6,6]	[7,3]	[8,6]	[11,5]	[10,6]	[11,8]
[hout, kurk en stro]	[4,9]	[4,8]	[7,3]	[7,0]	[5,1]	[5,6]
Bouwnijverheid	9,3	3,4	3,3	4,5	4,7	7,7
Huiselijke diensten	1,7	0,4	0,0	0,0	0,1	0,2
Beveiliging, leger	0,0	1,1	1,1	0,2	0,5	0,9
Publieke diensten	0,8	0,4	0,5	0,7	0,1	0,4
Vrije beroepen	1,3	1,2	1,7	2,6	0,8	1,0
Administratieve beroepen	0,1	0,3	0,5	0,0	0,1	0,3
Handel & financiën	17,2	9,9	8,9	15,7	14,0	13,3
Verkeer & communicatie	16,6	20,8	18,8	23,3	21,1	26,5
niet gespecificeerd	9,2	1,7	2,9	0,0	0,3	0,9
totaal	100	100	100	100	100	100
N=	761	755	629	575	1539	909

Bron: zie de noot bij tabel 2.

Van 1578, het jaar waarin de stad de zijde van de Opstand koos en de oude magistraat aan de dijk werd gezet, tot in het derde kwart van de zeventiende eeuw is er vrijwel onafgebroken gebouwd aan Amsterdam en werd de stad vele malen groter dan ze rond het midden van de zestiende eeuw was. Het stijle verloop van de curve van Amsterdamse huishuren in grafiek 1 maakt duidelijk dat er vanaf het einde van de zestiende eeuw niettemin een grote schaarste heerste op de Amsterdamse woningmarkt.

Anders ook dan in Antwerpen ging het relatieve belang van de handel slechts zeer licht achteruit en in absolute termen was er sprake van flinke uitbreiding in deze bedrijfssector. Het aantal nieuwe burgers in Amsterdam nam tussen het midden van de zestiende en het midden van de zeventiende eeuw immers toe met een factor negen! Onder de nieuwe handelaren in Amsterdam treffen we uiteraard ook het grote contingent Antwerpse kooplieden dat vooral vanaf het einde van de zestiende eeuw in de stad neerstreek. In de sector 'verkeer & communicatie' waren het in het bijzonder de transporteurs, kruiers en sjouwerlieden waarvan het relatieve belang toenam; de horeca zag zijn aandeel onder de nieuwe burgers afnemen van 3,8 procent in 1541-1550 naar 2,2 procent in het midden van de zeventiende eeuw. Ook in Amsterdam weerspiegelden de beroepen van nieuwe burgers dus de veranderingen in de lokale economie en de functie van de stad in regionale en supraregionale economische systemen.

47 De beroepen zijn gecodeerd in HISCO en vervolgens door mij ondergebracht in bovenstaande sectoren. Zie voor de HISCO classificatie Marco H.D. van Leeuwen, Ineke Maas en Andrew Miles, HISCO. *Historical International Standard Classification of Occupations* (Leuven 2002). Tussen vierkante haken zijn de deelcijfers voor enkele takken van nijverheid opgenomen.

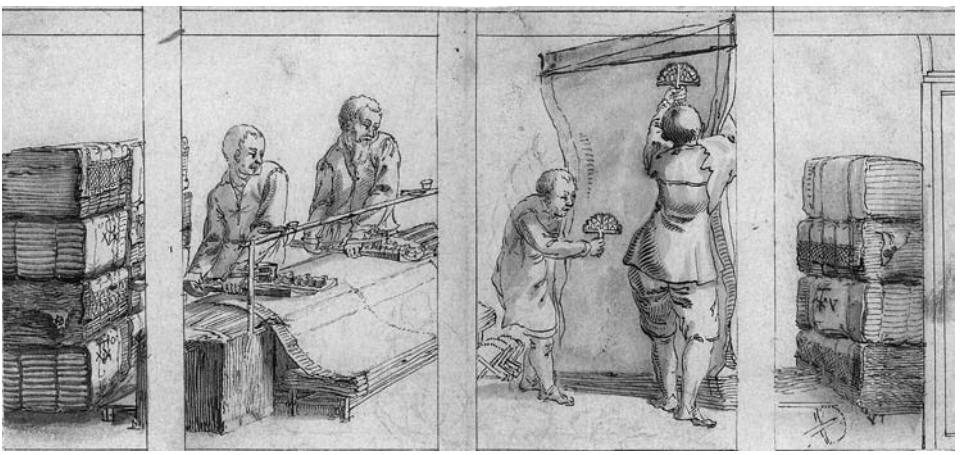

Afbeelding 4: Lakenbereiders aan de arbeid. Uit: Antwerpen. Verhaal van een metropool, *p. 28; bezit Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz.*

Die veranderingen waren niet zonder gevolgen voor de sociale samenstelling van de migrantenstroom en – op termijn – voor de sociale structuur van de burgerij in de betrokken steden. In tabel 5 zijn de migranten onder de nieuwe burgers op basis van hun beroep ingedeeld in zeven sociale klassen, globaal geordend van hoog naar laag.[48]

De gegevens in de tabel laten er geen twijfel over bestaan dat de sociale samenstelling van de instroom in Antwerpen en Amsterdam sterk uiteen liep. Dit wordt misschien nog wel het duidelijkst gedemonstreerd in het relatieve aandeel van ongeschoolde arbeiders. Dat was omstreeks het midden van de zestiende eeuw betrekkelijk hoog in Antwerpen en laag in Amsterdam, wat aansluit bij wat we weten over de verschillen tussen beide steden. Antwerpen was een van de grootste steden van Europa en een internationaal centrum van handel, bankwezen en nijverheid. Amsterdam was in deze jaren nog een stad van bescheiden omvang, waar de handel weliswaar een grote rol speelde, maar kapitalen als in Antwerpen ontbraken en de samenleving nog betrekkelijk overzichtelijk was. De politieke en economische crisis die een aanvang nam met de Beeldenstorm leidde tot een scherp dalende vraag naar ongeschoolde arbeid in Antwerpen. Handel, scheepvaart en bouwnijverheid waren in de jaren 1586-1595 immers vrijwel tot stilstand gekomen. De in absolute aantallen veel geringere instroom van migranten concentreerde zich daardoor in sectoren met vraag naar geschoolde arbeid. Hierbij moeten we vooral denken aan de eerder vermelde komst van grote groepen textielwerkers naar Antwerpen: linnenwevers, boratwerkers, droogscheerders en kousenmakers. Deze tendens naar een hogere sociale positie van de nieuwe burgers in de stad zette door in de eerste helft van de zeventiende eeuw. In de jaren 1641-1650 was het aandeel ongeschoolden sterk gedaald en dat van geschoolde ambachtslieden flink gestegen. Ook het aandeel van de stedelijke elite van bestuurders en beoefenaars van vrije beroepen (juristen, medici)

48 Er zijn uiteraard vele andere indelingen mogelijk, maar deze indeling sluit aan bij de internationale beroepenclassificatie in HISCO en staat niet zover af van de vroegmoderne werkelijkheid dat ze onbruikbaar is. Zie voor opvattingen van tijdgenoten over de sociale orde P. Knevel, 'Een kwestie van overleven. De kunst van het samenleven', in: T. de Nijs en E. Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland, II, 1572 tot 1795* (Hilversum 2002) 217-254.

was verdubbeld. De eerste helft van de zeventiende eeuw staat tevens bekend als een gunstige periode voor de ambachtssector en als een tijd waarin het niveau van de sociale zorg in Antwerpen aanzienlijk werd verhoogd.[49] Dat laatste heeft te maken met het nieuwe elan dat de Contrareformatie losmaakte bij welgestelde stedelingen, maar wanneer de hiervoor geconstateerde verschuiving in de sociale samenstelling van de migrantengroep tevens een beeld geeft van de ontwikkeling van de sociale structuur van de stad als geheel, dan kan daar aan worden toegevoegd dat een ruimhartige sociale politiek in de eerste helft van de zeventiende eeuw ook beter mogelijk was dan in de hoogtijdagen rond het midden van de zestiende eeuw, toen het aantal en het aandeel van ongeschoolde en laagbetaalde arbeiders veel hoger lag.

Alvorens ons te buigen over de ontwikkelingen in Amsterdam, wil ik in herinnering brengen wat in de inleiding is opgemerkt over de kosten van het burgerschap in deze stad. Die bepalen immers mede de samenstelling van de instroom van nieuwe burgers. Uit het onderzoek van Kuijpers en Prak is duidelijk geworden dat de prijs van het Amsterdamse burgerschap in 1578 sterk werd verlaagd en dat dit in de eerste decennia van de zeventiende eeuw inderdaad leidde tot een opvallend grote instroom van ongeschoolden in de burgerij. Zij wilden op die wijze in aanmerking komen voor de relatief goede sociale voorzieningen waar burgers aanspraak op konden maken.[50] Toen omstreeks 1620 knelpunten ontstonden in de sociale zorg, heeft de stedelijke overheid de intreeprijs stapsgewijs verhoogd en de exclusiviteit van het burgerschap hersteld. In de steekproefjaren 1641-1650 was het burgerschap in Amsterdam zelfs aanzienlijk duurder dan in Antwerpen. Alleen voor de steekproefperiode 1586-1595 moet rekening gehouden worden met een mede door de tariefsverlaging veroorzaakte instroom van laaggeschoolde en ongeschoolde arbeiders.

Dit gezegd zijnde, kunnen we constateren dat op de langere termijn in Amsterdam geen sprake was van 'verburgerlijking' van de migrantenstroom, maar juist van een sterke toename van het aandeel van ongeschoolde en laaggeschoolde arbeid. De groep van laaggeschoolden was zeer omvangrijk in de jaren 1586-1595 en bestond – evenals in Antwerpen – vooral uit textielwerkers, waaronder een groot aantal inwijkelingen uit de Zuidelijke Nederlanden. Na die tijd zijn het niet de laaggeschoolden, maar de ongeschoolden die de aandacht trekken. Hun aandeel groeide van een tiende in de zestiende eeuw naar ruim een vijfde omstreeks het midden van de zeventiende eeuw, en dit ondanks de hoge toetredingskosten die in laatstgenoemde periode aan het burgerschap waren verbonden. De groep ongeschoolden bestond uit grote aantallen zeelieden en daarnaast uit sjouwers, korendragers, modderlieden, bierdragers, wijnverlaters en zeepziedersknechten. Zij kwamen uit alle delen van het Amsterdamse attractiegebied, maar hun aandeel was opvallend hoog onder de nieuwe burgers die een herkomst in Scandinavië en het Oostzeegebied lieten registreren.[51] Overigens bleven geschoolde ambachtslieden in heel de onderzochte periode de grootste groep onder de nieuwe burgers (zie

49 H. Soly, 'Sociale relaties in Antwerpen tijdens de 16de en 17de eeuw', in: Van der Stock (red.), *Antwerpen,* 37-47, 43-45.

50 Kuijpers en Prak, 'Burger, ingezetene, vreemdeling'.

51 Dat sluit aan bij de bevindingen in J. Lucassen, 'Labour and early modern economic development', in: K. Davids en J. Lucassen (red.), *A Miracle mirrored. The Dutch Republic in European perspective* (Cambridge 1995) 367-409, 370-372 en kaart 12.1; alsook bij bij Kuijpers, *Migrantenstad*.

Tabel 5: Sociale klasse van migranten onder de nieuwe burgers in Antwerpen en Amsterdam, 1541-1650[52]

	Antwerpen			Amsterdam		
	1541-50	1586-95	1641-50	1541-50	1586-95	1641-50
Hoger kader en vrije beroepen	0,9%	1,6%	1,9%	2,8%	1,0%	1,2%
Middengroepen*, kooplieden	24,0%	25,7%	22,7%	30,4%	25,9%	21,7%
Geschoolde arbeiders	31,1%	32,5%	40,1%	40,9%	42,9%	40,2%
Boeren en vissers	2,1%	2,9%	2,5%	0,0%	0,1%	0,0%
Laaggeschoolde arbeiders	24,6%	29,9%	26,1%	16,0%	20,3%	14,0%
Ongeschoolde arbeiders	17,1%	7,3%	6,7%	9,2%	9,6%	22,0%
Landarbeiders	0,1%	0,1%	0,0%	0,7%	0,3%	1,0%
totaal	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
N=	761	755	629	575	1539	909

* Tot de middengroepen worden ondermeer gerekend: zelfstandige schippers, binnenlandvaarders, herbergiers, tappers, klerken en kassiers. Bron: Zie de noot bij tabel 2.

tabel 5). Zij handhaafden zich getalsmatig op een niveau van ongeveer 40 procent. De relatieve omvang van hogere middengroepen en elite daarentegen, werd door de sterke groei in de onderste regionen van de sociale piramide teruggedrongen. In absolute zin nam de omvang van deze groepen in het snel groeiende Amsterdam uiteraard wel toe.

Het uitdijen van het ongeschoolde segment onder de Amsterdamse burgers is in overeenstemming met de veranderingen in de samenstelling van de totale migrantenstroom en de sociale structuur van de Amsterdamse bevolking als geheel. In de jaren van snelle economische en demografische groei veranderde de Amsterdamse samenleving ingrijpend van karakter.[53] De elite en stedelijke middengroepen zetten nog altijd de toon, maar getalsmatig werden zij een minderheid in de stad. Kuijpers verwoordt het aldus: 'Tegelijk met de groei van de stad groeide in Amsterdam een substad. De stad van de onzichtbaren en de ontelbaren. Een stad van een anoniem proletariaat, van niet-burgers en nietleden. Van mensen die kwamen en weer spoorloos verdwenen.'[54] De vraag is hoe deze ontwikkeling gewaardeerd moet worden. Kuijpers zelf lijkt niet erg positief en benadrukt het ellendige bestaan van dit proletariaat, hun geringe verdiensten, onzekere positie op de arbeidsmarkt en het vrijwel ontbreken van perspectieven op verbetering. *Wandergesellen*, aldus de auteur, werden in Amsterdam tot arbeiders en vele duizenden zagen zich uit armoede gedwongen tot aanmonsteren op de schepen van de VOC en Admiraliteit.[55]

Dat is allemaal waar en niemand zal willen ontkennen dat een bestaan aan de onderkant van de Amsterdamse samenleving hard was en vol ontberingen. Maar dat gold ook voor het leven van de lagere sociale klassen in tal van andere steden en op het platte-

52 De beroepen zijn gecodeerd in HISCO en vervolgens samengevoegd in bovenstaande klassen. Ik dank M.H.D. van Leeuwen voor het beschikbaar stellen van het HISCLASS-algoritme dat de HISCO-codes omzet in sociale klassen. Bij het vaststellen van de klassen is tevens rekening gehouden met vermeldingen in de bron als meester, knecht en leerling. Zie voor HISCO: van Leeuwen, Maas en Miles, HISCO en aldaar 315-319 voor het aanvullende statusschema; zie tevens de website: http://hisco.antenna.nl/

53 Dat is de essentie van het betoog in Kuijpers, *Migrantenstad*. Zie in het bijzonder hoofdstuk 6 en de conclusie van dit werk. Haar bevindingen sluiten aan bij Van Zandens hoofdstuk 4 in Lee Soltow en Jan Luiten van Zanden, *Income and wealth inequality in the Netherlands, 16th-20th century* (Amsterdam 1998).

54 Kuijpers, *Migrantenstad*, 333.

55 Ibidem, 287.

land. En de situatie daar vormde de context waarin potentiële migranten de beslissing namen om naar Amsterdam te trekken. Mogelijk hebben sommigen die beslissing te luchthartig genomen en beschikten anderen over onvoldoende betrouwbare informatie, maar dat vele tienduizenden huis en haard verlieten om er pas in Amsterdam achter te komen dat het daar slechter was dan thuis, is uiterst onwaarschijnlijk want strijdig met alles wat we weten over de aard van het migratieproces. In veel gevallen kwam de beslissing te migreren immers niet in isolement tot stand, maar binnen sociale netwerken waarin informatie en soms ook materiële en immateriële hulp beschikbaar was. Het is daarom niet te gewaagd te veronderstellen dat vanuit het perspectief van de nieuwkomers zelf een bestaan aan de onderkant van de Amsterdamse samenleving te verkiezen was boven de situatie in het gebied van herkomst. De nominale lonen in Amsterdam, de enorme vraag naar (ongeschoolde) arbeid, de beschikbare sociale voorzieningen of zelfs maar de mogelijkheden om in de grote stad door bedelarij en (semi)illegale activiteiten een inkomen bijeen te schrapen, speelden bij die afweging zeker een rol. Voor anderen was het verblijf in Amsterdam van tijdelijke aard en slechts een middel tot het realiseren van plannen in het gebied van herkomst. Door genoegen te nemen met de meest elementaire vormen van onderdak en te bezuinigen op dagelijkse uitgaven zullen zij getracht hebben zoveel mogelijk geld te sparen. Uit de recente geschiedenis van gastarbeiders in Noordwest-Europa weten we dat de aard van het ongeschoolde werk en het ontbreken van perspectieven op economische en sociale verbetering in dergelijke situaties minder zwaar wegen.[56]

De studie van Kuijpers zelf draagt informatie aan die deze wat optimistischer interpretatie ondersteunt. In haar uitvoerige *case study* van de migratie vanuit het Duitse Nord-Friesland (in het huidige Schleswig-Holstein) naar Holland blijken het geweld van de Dertigjarige Oorlog en overstromingen de bestaansmogelijkheden in het gebied zozeer ondermijnd te hebben dat vertrek naar Amsterdam voor velen een serieuze optie werd. En armen uit Husum, die zelf de overtocht niet konden betalen, kregen reisgeld van het plaatselijke armbestuur.[57] Noren, die evenals de inwoners van Nord-Friesland voornamelijk de rangen van het Amsterdamse proletariaat versterkten, bleken doorgaans landarbeiders en boerenzonen die door de specifieke gebruiken rond huwelijk en erfopvolging weinig kans hadden het boerenbedrijf van hun ouders over te nemen.[58] Ook voor hen was een bestaan in Amsterdam te prefereren boven de ondergeschiktheid en armoede thuis. Wanneer deze voorbeelden niet op zichzelf staan, is er alle reden de groeiende omvang van de lagere sociale klassen in Amsterdam wat minder negatief te beoordelen. Naar huidige maatstaven waren de omstandigheden waarin dit proletariaat leefde onvoorstelbaar slecht, maar in de context van de vroegmoderne tijd bood migratie naar Amsterdam een mogelijkheid voor mensen in andere delen van Europa hun eigen lot en dat van hun kinderen te verbeteren.

In een tijd waarin het bestaan voortdurend bedreigd werd door natuurrampen, oor-

56 Vergelijk in dit verband de Duitse migranten die in dienst traden van de VOC (R. van Gelder, *Het Oost-Indisch avontuur. Duitsers in dienst van de* VOC *(1600-1800)* (Nijmegen 1997)).

57 Kuijpers, *Migrantenstad*, hoofdstuk 1. Overigens nuanceert zij haar sombere verhaal weer enigszins in de conclusie, maar dan wel zonder afstand te nemen van de strekking ervan.

58 S. Sogner, 'Young in Europe around 1700: Norwegian sailors and servant-girls seeking employment in Amsterdam', in: J.P. Bardet, F. Lebrun en R. de Mée (red.), *Mesurer et comprendre. Mélanges offerts à Jacques Dupâquier* (Paris 1993) 515-532, 526-531.

logen en honger vervulden grote en groeiende steden als Amsterdam, met hun gedifferentieerde economie en onverzadigbare vraag naar arbeid, misschien wel de rol die in de negentiende en vroeg-twintigste eeuw door Amerika werd ingenomen: een vluchthaven voor wie in het gebied van herkomst geen mogelijkheden meer zag een bestaan op te bouwen en voor degenen met meer scholing, hulpmiddelen of capaciteiten een plaats om hun ambities te realiseren.

Conclusie

Twee steden leveren uiteraard geen zwaar fundament voor een onderzoek naar de herkomst en samenstelling van migrantenstromen in perioden van economische en demografische verandering, maar de scherp contrasterende ontwikkelingen in Antwerpen en Amsterdam in de periode van het midden van de zestiende tot het midden van de zeventiende eeuw maken deze steden wel zeer geschikt voor een eerste verkenning van de problematiek. De keuze voor juist deze steden en de genoemde onderzoeksperiode beperkte het beschikbare bronnenmateriaal tot de burgerboeken. We moeten dus steeds voor ogen houden dat het onderzoek niet betrekking heeft op alle migranten, maar op een welbepaalde subgroep die bestaat uit (vrijwel uitsluitend mannelijke) nieuwe burgers. Van deze lieden is herkomst en beroep in de burgerboeken opgetekend.

Het onderzoek naar de vele honderden herkomstplaatsen maakte duidelijk dat omstreeks het midden van de zestiende eeuw Antwerpen en Amsterdam migranten over globaal dezelfde afstanden aantrokken, maar zij kwamen wel uit heel andere gebieden. Beide steden rekruteerden migranten in de omgeving – het hertogdom Brabant in het geval van Antwerpen en Holland in het geval van Amsterdam – en daarnaast uit streken waar handelscontacten mee bestonden. Vanwege de specialisatie in het *gateway* systeem in de Nederlanden overlapten die invloedssferen elkaar slechts in beperkte mate.

Met de Beeldenstorm en Opstand brak na het midden van de zestiende eeuw in de Nederlanden een periode aan van geweld en economische ontwrichting. De herstructurering van de ruimtelijke economie tijdens deze jaren had voor de Antwerpse economie desastreuze gevolgen. Die vertaalden zich in een regionalisering van de migrantenstroom. Migranten kwamen nu in toenemende mate uit de Zuidelijke Nederlanden en het aandeel van de langeafstandsmigratie nam scherp af. Tegelijkertijd bleven de contacten met de verafgelegen gebieden wel in stand. De omvang van het attractiegebied kromp dus niet plotseling ineen. Dat zou pas op veel langere termijn gebeuren. Een vergelijkbaar patroon is ook voor Brugge en voor het Zuid-Duitse Schwäbisch Hall geconstateerd. Als verklaring van dit fenomeen is ondermeer gewezen op het bestaan van migrantennetwerken die, ook nadat de omstandigheden in de vestigingsgebieden in negatieve zin waren gewijzigd, continuïteit gaven aan de migrantenstromen. De veranderende economische functie van Antwerpen en de regionalisering van het attractiegebied worden weerspiegeld in het dalende belang van de handelssector onder de nieuwe burgers. In toenemende mate werd Antwerpen een stad van (luxe)nijverheid en de verzorgende sector. In sociaal opzicht vertaalde zich dit in een afnemend belang van ongeschoolden in de stroom van nieuwe burgers. Wanneer deze tendens ook gold voor andere migranten dan degenen in de burgerboeken, dan zal de sociale structuur van de stad zich op den duur gewijzigd hebben.

In Amsterdam liep het heel anders. Daar was geen sprake van regionalisering van het attractiegebied, maar van internationalisering. Het gebied waar de stad zijn nieuwe bur-

gers vond, werd in de periode van snelle economische groei veel groter, maar volgde ook toen het reeds bestaande patroon van de handelsstromen. Anders dan wel wordt betoogd over de huidige migratiestromen uit de derde wereld naar de eerste, was er geen sprake van een situatie waarin de commerciële expansie van de Amsterdamse – of Hollandse – economie de samenleving in de expulsiegebieden ontwrichtte en daarmee als het ware zelf de migratiestromen genereerde. De meer algemene vraag naar het effect op migratie van de intensivering van handelscontacten en toenemende regionale specialisatie in Europa tijdens de 'lange zestiende eeuw', laat zich vooralsnog niet beantwoorden. En dat geldt ook voor het effect van zaken als bevolkingsgroei, proletarisering, oorlogsgeweld en godsdiensttwisten. Voor werkelijk nieuwe inzichten is daarom dringend behoefte aan meer regionaal of zelfs lokaal onderzoek in de expulsiegebieden.

Over de plaatsen van bestemming is meer bekend. Zo is duidelijk dat in Amsterdam in de jaren van snelle economische en demografische groei relatief meer nieuwe burgers ongeschoold waren dan voorheen het geval was. In werkelijkheid nam het aandeel van ongeschoolden onder de migranten nog veel sterker toe dan uit de burgerboeken blijkt. Ongeschoolden zijn in de burgerboeken immers ondervertegenwoordigd. De toename van het aandeel ongeschoolden onder de nieuwe burgers in Amsterdam, sluit aan bij wat Sassen opmerkt over de huidige migratieproblematiek. Zij stelt dat de dynamische sectoren van een economie direct en indirect een grote vraag naar ongeschoolde en laagbetaalde arbeid genereren en dat dit typisch de banen zijn waarin veel migranten terechtkomen. Daarnaast benadrukt ze dat de dynamische sectoren vooral te vinden zijn in grote steden.[59]

Wanneer deze bevindingen ook gelden voor de vroegmoderne tijd – en ik zie vooralsnog geen redenen waarom dat niet het geval zou zijn – dan zijn de tegengestelde ontwikkelingen in Antwerpen en Amsterdam onderdeel van een algemener patroon. In Antwerpen stagneerde de internationale handel, in die tijd de meest dynamische sector van de stedelijke economie, en als gevolg daarvan nam ook de vraag naar ongeschoolde migrantenarbeid af. De stad 'verburgerlijkte'. Amsterdam daarentegen, ging vanaf het einde van de zestiende eeuw een tijd in van krachtige commerciële expansie en deze riep een grote vraag naar ongeschoolde migrantenarbeid in het leven. Het is inderdaad in de scheepvaart en in aanverwante activiteiten in havens, op kaden en bij opslag en transport dat veel ongeschoolde nieuwkomers emplooi vonden. De kapitalen die in de handel werden verdiend, riepen bovendien ook een grote vraag naar persoonlijke diensten in het leven. Zo vonden groeiende aantallen ongeschoolde vrouwen uit binnen- en buitenland werk als dienstbode in Amsterdamse huishoudens. In deze visie zijn economische dynamiek, ongeschoolde arbeid en migratie onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Door de komst van zoveel ongeschoolden veranderde de sociale structuur van de stad ingrijpend. Ik zie die groei van de stedelijke onderlaag niet bij voorbaat als betreurenswaardig. In het vroegmoderne Europa ontsnapten enkele regio's voor korte of langere tijd aan de Malthusiaanse spanning tussen bevolkingsomvang en bestaansmiddelen. De basis van hun bloei was vaak instabiel en groei kon eenvoudig omslaan in stagnatie en achteruitgang. Maar dat neemt niet weg dat deze regio's in hun goede jaren kansen boden die elders ontbraken. Zeer velen hebben die kansen onderkend, zijn naar deze gebieden getrokken en hebben er het beste van proberen te maken. Problemen ontstonden

59 Sassen, *The mobility of Labor*, 127 en volgende.

Afbeelding 5: Gezicht op Antwerpen. Uit: Antwerpen. Verhaal van een metropool, p. 155; bezit Katholieke Universiteit Leuven.

pas in alle hevigheid wanneer de economische groei stagneerde, gevestigden hun positie veilig stelden ten koste van nieuwkomers en het toch al rudimentaire stelsel van sociale voorzieningen de stroom van behoeftigen niet kon opvangen. Tot het midden van de zeventiende eeuw lijkt daarvan in Amsterdam geen sprake te zijn geweest.